

internet ve Yurttaşlık Kùltürünün Demokratikleřtirilmesi¹

Peter Dahlgren

Çeviren

Oya Sırma Tekvar

Halkla İliřkiler Bölümü, Ankara Üniversitesi.

¹ **Özgün Metin:** Dahlgren, Peter (2000). The Internet and the Democratization of Civic Culture. *Political Communication*. 17, 335-340. Taylor ve Francis grubunun izniyle basılmıştır. Copyright (2000)

Bu çalışmanın başlangıç noktası kurumsal yapıları, kanunları, partileri, seçimleri, vb. kapsayan bir demokrasideki biçimsel siyasal sistem ile günlük hayata demir atmış karmaşık, çok boyutlu yurttaşlık kültürü demokrasisi arasındaki şematik ayrımdan geçmektedir. Yurttaşlık kültürü bu demokratik sistemi hem yansıtır hem mümkün kılmakla beraber, aynı zamanda kurumsal teminatı ve parametreleri nedeniyle sisteme bağımlıdır. Dolayısıyla Habermasçı bir bakış açısından yurttaşlık kültürü, normlar ve değerler müzakereleriyle yaşam dünyasının önemli bir alanı olarak görülebilir. Aslında yurttaşlık kültürü siyasi ve ekonomik sistem tarafından sömürgeleştirilmesi konusunda kesinlikle kırılabilir bir konumdadır. Ancak aynı zamanda bu alanları yönlendiren normlar ve değerleri etkileme gücüne de sahiptir. Siyasi sistem (daha az olmak üzere ekonomik sistemde) ve yurttaşlık kültürü birbirine karşılıklı bağımlı olup her ikisi de birbirini geliştiren bir ilişki içerisinde. Yurttaşlık kültürü hem güçlü hem kırılındır: yürürlükteki bir demokrasi için gerekli olan normatif ve kültürel kaynakları oluştururken buna karşılık, siyasi ve ekonomik gücün karşısında tehlike arz etmektedir. Devlet ve eğitim gibi Cruikshank'ın deyişiyle (1999) çeşitli "vatandaşlık teknolojileri"nin (ben bunların arasına medyayı da ekleyeceğim) vatandaşları yurttaşlık kültürü yoluyla güçlendirme ya da güçsüz kılma özelliği nedeniyle yurttaşlık kültürü vatandaşlar tarafından şekillendirilebilirken bunun tam tersi de söz konusu olabilir. Burada amacım, yurttaşlık kültürü kavramını yeniden gözden geçirmek, kullanılabilirliğini irdelemek ve sonra bunu özet bir görgül çalışma önerisiyle beraber internet ile ilişkilendirmektir.

Bir Kavramın Yenilenmesi

Yurttaşlık kültürü tamamıyla sorunsuz bir kavram değildir. Hem görgül hem de normatif boyutları kapsar. Ayrıca bir geçmişe de sahiptir: antik Yunanlılardan beri siyasetin kültürel koşullara yansımaları siyasi düşüncenin bütünleşik bir parçası olmuştur. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Amerikalı siyaset bilimciler demokrasinin kültürel değişkenleri üzerine incelemeler yapmaya başladılar. Soğuk Savaş'ın siyasi ortamında sosyal bütünleşmeye ilişkin Parsoncu görüşler eşliğinde geniş ölçekli araştırma teknikleri kullanarak yurttaşlık kültürü nosyonunu temel bir uluslararası karşılaştırmalı araştırma alanı durumuna getirdiler (Almond ve Verba 1963, 1980). Konuya güncellik kazandırmak amacıyla yaptığım bu çalışmamda psikolojik indirgemecilik ve etnosetrisizm konularına değinmeyeceğim. Ayrıca, kültüre değin görüşüm sistemik olmaktan çok inşacı ve materyalist olacaktır. Disiplinler açısından ele alacak olursak, siyasal iletişim ile kültürel çalışmalar arasındaki sınırdaki duracağım.

Kavramsal bir açıklık getirmek üzere yurttaşlık kültürü sivil toplumla da ilişkilendirilir. Ancak pek çok değeri içinde barındıran ve kaygan bir zeminde bulunan sivil toplum kavramı kurumsal yapıları ve sosyal süreçleri vurgulamaktadır. Yurttaşlık kültürü ise *kültürü*, yani daha kolektif bir anlam kuruluşunu belirtmektedir. Denebilir ki, yurttaşlık kültürü sadece "sivil toplum" adı altında toplanan öncül veya tek tip siyasi bir etkinlik olmamakla beraber, onu tamamen açık bir siyasi katılıma desteklediğinden ötürü sivil toplum içinde yer almaktadır (fakat bütün hikaye de bundan ibaret değildir). Bunun yanı sıra kamusal alanın yurttaşlık kültürünün özelliklerinin bir parçası olduğu söylene de ikisi birbirine eş değildir.

Dilsel olarak uzun vadede kullanışsız olsa da vatandaşlar arası çeşitliliği göz önünde bulundurarak kavramı yurttaşlık kültürleri olarak adlandırmamız, yani çoğul olarak düşünmemiz daha doğru olacaktır. Normatif olarak, bir yurttaşlık kültürü vatandaşlar arasında homojenlik sağlamamakta; fakat -cumhuriyetçi bir ruh içerisinde- asgari ölçüde paylaşılan bir demokrasi görüşünü ve ilkelerini ileri sürmektedir. Dolayısıyla herhangi bir düzeyde işleyen yurttaşlık kültürü bir grubun acil çıkarlarının ötesinde yatanı görebilme kapasitesine erişir. Bu durumun sağlanmasının hassas bir dengede olması gerektiğini söylemeye gerek yok. Ne var ki teorik olarak demokrasinin olasılıkları genişletilecek olursa, farklı sosyal ve kültürel gruplar sivil halkı farklı şekillerde açıklayabilir. Gruplar ve siyasi duruşları her zaman bir yere kadar akışkandır ve bireyler pek çok gruba sadık kalabilirler: heterojen modern demokrasilerde “biz-lik” sınırları farklı taraflara kayabilir. Giderek yayılan sosyal farklılaşma (ki bu sadece etnik ve kültürel çizgiler arasında değildir) ile biçimlenen toplumlarda demokrasiyi oluşturma görevi karmaşık (Kymlica 1995; Spinner 1994) olmakla beraber sorunları ortaya çıkarmanın oldukça verimli bir biçimdir. Üstelik çözüm yaratma çabaları da yurttaşlık kültürü kavramı aracılığıyla mümkündür.

Dolayısıyla yurttaşlık kültürü kavramı sosyokültürel dünyanın özelliklerini vurgular ki bu, tüm demokratik katılımlar için gereken günlük koşulları oluşturur: sivil toplum kurumları, kamusal alana katılım ve geniş çapta anlaşılabilir siyasi etkinliklere katılım gibi. Bu önkoşullar, demokratik yaşamda çeşitli yollarla işleyen, vatandaşlar arasında umumileşmiş kültürel tutumları (demokratik yaşam tanımlarının siyasete çevrildiği süreçler de dahil) içermektedir. Dolayısıyla bir kavram olarak yurttaşlık kültürü yeni değildir ve benim bunu yeniden biçimlendirmem bile siyaset biliminden/siyasal iletişimden geleneksel unsurlar taşımaktadır. Kanımca kavramın kullanılabilirliğini artıran şey, inşacı yaklaşımlar ile geleneksel sosyal bilimlerin çerçevesinde anlam yapımını ilişkilendirmek ve kültürel kuramla bağlantısını kurmaktır. Yurttaşlık kültürünü dört boyuta (görgül unsurlara) ayırabiliriz. Bu dört boyut, modern demokrasi için esas olan çeşitli medyaları empirik olarak sorgulamak amacıyla bir başlangıç noktası olarak işe yarayabilir.

Dört Boyut

Uygun Bilgi ve Yeterlilik: Bu boyut açık ve nettir. İnsanlar güncel konularla ilgili güvenilir raporlara, analizlere, tartışmalara, görüşmelere, vb. erişebilmelidirler. Burada medya merkezi bir rolü olmakla beraber aynı zamanda sorunludur. Erişim sadece teknik ve ekonomik açıdan değil, aynı zamanda dilsel ve kültürel yakınlıkla da ilintilidir. Katılımın genişlemesi için gerekli olan bilgi kaynakları ve materyaller anlaşılır, farklı toplulukların iyi iletişim kurabileceği biçimde olmalıdır. Elbette bu durum, farklı gruplara hitap edebilmek amacıyla yeterli derecede özerk ve çeşitli olan kamusal alanların -veya yüksek ölçüde heterojen olan grupların- ihtiyacını kuvvetlendirmektedir. Okur-yazarlığın belli bir seviyede olması da önemlidir: insanlar kamusal alanda nelerin cereyan ettiğini ve yaşadıkları dünyayı anlayabilmelidir. Aynı zamanda kamusal alanın fikir üretme sürecinde yer alma ve/veya diğer siyasi etkinliklere katılma durumunda kişilerin kendi fikirlerini ifade edebilmeleri gerekir; zira demokratik bir vatandaşlık için bu tür iletişim yetileri şarttır. Pek çok biçimde eğitim ise haliyle demokrasi ile alakasını -içeriğinin ve hedeflerinin sıklıkla eleştirel olarak incelenmesine ihtiyaç duyulsa da- devam ettirmektedir.

Sosyolojik gerçekliğe göre, toplumun tüm bireyleri için bilgi ve yetilerin yeterli düzeyde ulaşılabilir olduğu söylenemez. Üstelik vatandaşların bir yere bağlı kalmak zorunda olmama hakkı da söz konusu. Ne var ki evrensellik ilkesi, bu şekildeki dışlamaya dair herhangi bir sistematik mekanizmanın demokrasiye zıt olduğunu ve dolayısıyla bununla mücadele edilmesi gerektiğinin altını çizmektedir. Bir yurttaşlık kültürünün kesin olarak gerek duyduğu bilgi ve yetiler, bir defada ve herkes için elde edilemese de daima tartışmaya açık olmalıdır. Günümüz medya aracılığıyla anlam yaratma hususunda ise (özellikle genç seçmenlere bakacak olursak), önceki pek çok sınırın sorunlu hale geldiği bir medya ortamında uygun bilgiyi neyin oluşturduğuna dair pek çok soru akla gelmektedir (örneğin, popüler kültür üzerinden gazetecilik, kişisel ve siyasi olan, vatandaş ve tüketici olma, vs. için bk. Street 1997; Van Zoonen 1998).

Demokratik Değerlere ve İkelere Bağlılık: Demokratik ilkeleri ve prosedürleri takip etmek için hoşgörülülük ve istekli olma gibi erdemler günlük hayatın temelinde yer almadığı sürece demokrasi işlemez. Yasal sistem bile (meşru olduğu düşünülürse) böylesi erdemlerle desteklenmektedir: yasaların olmadığı bir ortamda demokrasi de ayakta kalamaz. En iyi ve gerçek demokratik değerlerin ne olduğu ve nasıl uygulanması gerektiği elbette ciddi bir tartışmanın temelidir ve prosedüre dayalı mekanizmaların fazladan önem kazandığı bu tip durumlar için kesindir. Uzlaşmanın imkansız olduğu durumlarda çatışmanın çözülmesi, uzlaşma için sarf edilen çabalar demokratik bir toplum için kilit görevdir ve oyunu kurallarına göre oynamayı gerektirir. Medya demokratik değerleri (sansasyonel skandallara davetiye çıkararak da olsa) büyük ölçüde kuvvetlendirmektedir. Üstelik bireylerin demokratik hak arayışının medya temsilcileri yolundan küresel olarak yayılması özellikle tartışmaya açıktır. Schudson (1998) Amerikan vatandaşlığıyla ilgili tarih araştırmasında, özellikle bireyin değerlerinin oluşmasında, demokrasinin istikbalini dikkate alarak, nitelikli bir iyimserliğin temel olduğunu dile getirmiştir.

Pratikler, Rutin İşler ve Gelenekler: Demokrasi, farklı durumlarla ilintili olarak bireysel, grup ve toplu olarak tekerrür eden pratikler çerçevesinde somut bir halde olmalıdır. Bu tür pratikler, demokrasi idealleriyle ilintili olarak kişisel ve sosyal anlamı oluşturmaya yardım etmekte olup yurttaşlık kültürünün bir parçası olmaları durumunda, kabul görmüş olan rutin işlerin birer ögesi olmak durumundadırlar. Bu anlamda seçimler bir pratik biçimi olarak görülebilir; fakat bir yurttaşlık kültürü, günlük hayattaki pek çok koşula, sivil ve siyasi topluma uygun olacak birçok başka pratikler de gerektirmektedir. Örneğin, bir oturumun nasıl açılacağı, bir tartışmanın nasıl idare edileceği, hatta nasıl tartışılacağı yurttaşlık kültüründe mevcut olan yaşam dünyasının önemli özellikleri olarak görülebilir. Vatandaşlar arası etkileşim kamusal alanın temel taşı olup böylesi etkileşimi biçimlendiren türlü kurallar ve etiketler ya kamusal tartışma pratiklerini teşvik etmekte ya da bunların uçup gitmesine neden olmaktadır (Kanımca, Nina Eliasoph'un siyasi konuşmayı teşvik eden çeşitli pratikler üzerine yaptığı 1998 tarihli çalışması yurttaşlık kültürünün mükemmel bir analizdir). Zaman içerisinde pratikler geleneklere, deneyimler kolektif hafızaya dönüşmektedir. Günümüz demokrasisi, geçmişe takılı kalmadan onunla ilişkili olmak durumundadır. Yeni pratikler ve gelenekler demokrasinin durağan olmadığını temini olabilir ve olmalıdır da. Üstelik pratik ve gelenek noksanlığının, demokratik karakterini

geliştirmekte olan pek çok toplumda nasıl bir engel teşkil ettiğini görebiliyoruz. Medya ritüel ve sembolleri de içine katarak, süre giden siyasi hayata temsil ettikleriyle açıkça katkıda bulunmaktadır. Ayrıca giderek daha fazla insan yeni etkileşim imkanlarını bu vesileyle kullanmakta ve yurttaşlık kültürü pratiklerinin bir parçası olarak bu imkanları bütünleştirmektedir.

Vatandaş Olarak Kimlik: Zaman zaman hangi haklar (ve zorunluluklar) üzerinde uzlaşılacağı konusunda siyasi sorunlar çıksa da, geleneksel olarak vatandaşlık resmi bir konum olarak tanımlanmaktadır. Vatandaşlık ile demokrasi ve iyi toplum kavramları birbirinden ayrı tanımlanamaz. Modern demokrasilerde vatandaşlığa değin resmi statünün kavram olarak siyasi hayatın büyük bir kısmını (örneğin, gerçek evrenselliğe ve eşitliğe erişmek için verilen mücadeleler) çerçevelediği ve böylece çatışma halinin sürdüğü söylenebilir.

Başka bir açıdan vatandaşlık kavramı, sadece feminist bakış açısı ve kadınların eşitlik ve evrimsellik haklarına erişmedeki engellere yönelik çalışmalardan (bk. Dean 1997; Voet 1998) ibaret olmayıp giderek sosyal kuram ve sosyal analiz konusuna olmaya başlamıştır (bk. Beiner 1995; Janoski 1998; Turner 1993). Literatürün çoğu vatandaşlık konusunu, özellikle pratikler dizisi ve çevresinde oluşan koşullar olarak sosyal aracılık kapsamında ele almaktadır. Vatandaşlık için bir önkoşul olarak içselleştirilen bazı değer ve normların önemini vurgulayarak, gelenekçi sosyal bilimler araştırmaları bu tip çalışmaları bir şekilde zaten yapmaktadır. Daha ziyade son çalışmalar farklı açılardan konuyu ele almaktadır. Siyaset felsefesi (bk. Clark 1996; Mouffe 1993; A. Smith 1998; Trend 1996) kadar kültürel kurama (bk. Isin ve Wood 1999; Preston 1997) da dayanan bu katkılar kimlik boyutuna, bir sosyal aracı olarak vatandaşlığı anlamaya yönelik bir anahtar olarak aydınlık getirmiştir. Kısacası, bir vatandaş olabilmek için bu sosyal kategorinin gerektirdiği tutumları öznel olarak benimseyerek kişinin kendini bir vatandaş olarak görebilmesi önemlidir.

Tam olarak hangi tutumların vatandaşlıkla alakalı olduğu, giderek daha karmaşıklaşan bir sorudur. Örneğin önceleri, vatandaşlık kamusal mekan ile ilişkilendirilerek tanımlanırdı. Bununla beraber, kamu ve özel arasındaki hassas çizgi giderek daha sorunlu hale gelmiştir (bk. Weintraub ve Kumar 1997). Bugün ise, bir “kamu” içeriği çok küçük bir ölçek bile olsa, vatandaşlık kavramı hala genellikle öznel konumdaki kamusalılığı yansıtmaktadır. Ne var ki vatandaşlık benliğin bir boyutu olsa bile bu durum, insanların “vatandaş” sözcüğüne benlikleriyle tınlayan bir anlam verdikleri anlamına gelmemektedir. Bunun için diğer kelimeleri de kullanmaları söz konusudur. Bu çalışmanın ana noktasından yola çıkarak, demokrasiyi anlamlı kılma ve demokrasiye katılım için kişilerin kendi stratejilerine karşı duyarlı olunması gerekmektedir.

Geç modern toplumun özelliklerinden biri, benliği çoklu sosyal güçler, kültürel geçerlilikler ve kişisel içerikler setinin neticesi olarak kimliğin biçimlenmesi ve yenilenmesi sürecinin devam ettiği, yansımacı bir proje olarak benliği ortaya çıkarmasıdır. Üstelik kimlik çoğul anlaşılmaktadır: günlük yaşantımızda farklı “dünyalar” veya gerçeklikler bütününde yaşamakta, farklı koşullara göre içimizde farklı bilgiler, düşünceler, kurallar ve roller taşımaktayız. Bu elementlerin bazısı kimliğimizin daha merkezinde kalırken

diğerleri daha yüzeydedir. Yine de hepimiz bir dereceye kadar müşterek yaşamak durumundayız. Kimlikler bütünlüğü düşüncesi aynı zamanda vatandaşlık ile de ilişkilidir. Sağlıklı demokrasinin, çoklu benliklerimizin inşasında belirgin bir unsur olarak görülen vatandaşlığa bağlı olduğu düşünülmektedir. Gellner (1994) bu düşüncüyü kavramak için “modüler insan” metaforunu kullanır. Sosyal gelişmeye ait olma (ve buna katılma) duygusu ile beraber kişilerin vatandaş olarak kimlikleri, demokrasi hayatında oldukça önemli bir öge haline gelmiştir. Vatandaşlığı kimliğin bir boyutu olarak görmek aynı zamanda sosyolojik ve psikolojik anlamda gerçek dışı olan tek kalıp bir vatandaşlık portresi oluşturan demokratik ideallerimizden kaçınmamıza da yardımcı olmaktadır. Eğer demokrasi nüfusun çoğunluğunun bir erişkin gözcüler heyetine dönüşmesini öngörseydi, o zaman durum umutsuz olurdu.

Yurttaşlık kültürünün bu dört boyutu farklı maddeler listesi olarak değil, etkenleri karşılıklı olarak güçlendiren bir ortam olarak görülmelidir. İnsanların kendini vatandaş olarak görmesi ve yurttaşlık kültürünün zenginleşmesi, bilgi ve yetilerin karşılıklı olarak birbirine bağımlılığı ve yerleşmiş pratikler ile gelenekler kadar demokratik değer ve prosedürlere bağlılığı da getirecektir. Bir yurttaşlık kültürü, vatandaşların günlük hayatta yaptıklarına ve düşüncelerine dayalı kalırken medya bu dolaşımı teşvik de edebilir, engel de olabilir.

İnternet Bağlantıları

Modern demokraside siyasi eğilimler medyanın gelişimiyle beraber karmaşık yollarla dile gelmektedir. Yurttaşlık kültürünün boyutları, yeni etkileşim biçimleri kadar temsil türleri yoluyla da medyanın nasıl geleneksel siyasi hayatın bitişine ve yeni katılım biçimlerinin ortaya çıkışına katkıda bulunduğuna yönelik incelemelere dair yöntemler sunmaktadır. Bu gelişmelere ilişkin olarak görgül ve normatif çelişkiler mevcut olmakla beraber, bireylerin ve grupların demokrasiyi yürütmekte (ve tahayyül etmede) yeni yollar bulduğunun altını çizebiliriz. Yurttaşlık kültürü prizması daha kolay cevaplar bulacağımızın garantisini vermez; fakat soruları formüle etmemize ve gelişmiş, kavramsal bir araç sunarken araştırmanın gidişatını bulmamıza yardımcı olur.

İnternet ise yoğun derecede kuramsal, son zamanlarda da görgül çözümlemelerin konusu olmuştur. İki akım bu çalışmayı özellikle ilgilendirmektedir: İnternet üzerinden/aracılığıyla topluluk konusu (bk. Jones 1998; M. Smith ve Kollock 1999) ve internetin siyasetle ilişkisi (ör., Hague ve Loader 1999). Bu akımlar pek çok işe yarar veriler sunsa da bu araştırmalar üzerinde odaklanmak, özellikle internetin yurttaşlık kültürünün dört boyutu ile ilintili olarak oynadığı rollerin çerçevesini çizebilir. Mevcut internet araştırmalarında dikkatimi çeken önemli bir eğilim, çevrimiçi/çevrimdışı ayrımı üzerine yapılan çalışmaların azalmasıdır. Siber alandaki belirli tutumlara ve ekranın dışındaki dünyadan nasıl farklı olduğuna dair hala keşfedilecek çok şey var elbette. Bunun yanında, internetin birçok kurum, örgüt ve günlük işlerle aşırı derecede birbirine geçmiş olması, bu teknolojinin nasıl kullanıldığını ve insanların ellerindeki koşullar içerisinde nasıl çevrimiçi-çevrimdışı etkinlikler arasında gelip gittiğini düşünmemize sevk etmektedir. Dolayısıyla kimileri sadece internet üzerine odaklanarak yurttaşlık kültürünün bazı yanlarını çözümleme yoluna giderken ben, internetin çevrimdışı etkinliklerle nasıl bir birleşme içerisinde kullanıldığını görmeyi seçtim.

Bir araştırma projesi geliştirirken, (temsilci seçmek yerine) sivil veya siyasi ortama etkin bir şekilde katılan, yurttaşlık kültürünün yeni gelişmelerinin ön cephesinde yer alan ve internette güçlü bir mevcudiyeti bulunan ya da internet kullanımını kendi etkinlikleri için kayda değer kılan belirli birkaç grubu tanımlayarak işe başlayacağım. Burada görülmesi gereken nokta, internet kullanımının yanında getirdiği yurttaşlık kültürü için “katma değer”in ne olduğudur. Seçilen gruplar elbette uygun olan kaynaklara bağımlı durumdadırlar; ama esasen ben benzerliklerin ve farklılıkların belirleneceği karşılaştırmalı bir tasarımı tercih ederim. Olası pek çok kategori arasından şunlar seçilebilir: görece yeni, bir yere bağlı yerel bir aktivist grup, belirli bir konu veya temaya odaklı, Avrupa veya küresel içerikte işleyen (örneğin, insani yardımlarla ilgili bir STK) bir örgüt ve çevre veya feminizm alanında bir sosyal hareket.

Bilgi, yetkiler, değerler, pratikler ve kimlikler çerçevesinde araştırmanın tasarlanması bireysel ve grup görüşmelerini, gözlemi ve internet metinlerinin çözümlemesini gerektirecektir. İlgili materyal, örneklemdaki vatandaşların stratejik olarak neler yaptığını ve süreç içerisinde ortaya çıkan anlam inşasını yakalayacak şekilde toplanmalıdır. Bu tür araştırmalarda meydana gelen pratik zorluklar da göz ardı edilmemelidir.

Kaynakça

- Almond, G. ve S. Verba. 1963. *The Civic Culture*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- _____. der. 1980. *The Civic Culture Revisited*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Beiner, R. der. 1995. *Theorizing Citizenship*. Albany: State University of New York Press.
- Clark, P. B. 1996. *Deep Citizenship*. London: Pluto.
- Cruikshank, B. 1999. *The Will to Empower: Democratic Citizens and Other Subjects*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Dean, J. der. 1997. *Feminism and the New Democracy*. London: Sage.
- Eliasoph, N. 1998. *Avoiding Politics: How Americans Produce Apathy in Everyday Life*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Gellner, E. 1994. *The Conditions of Liberty*. London: Allen Lane/The Penguin Press.
- Hague, B. N. ve B. D. Loader. der. 1999. *Digital Democracy*. London: Routledge.
- Isin, E. F. ve P. K. Wood (1999). *Citizenship and Identity*. London: Sage.
- Janoski, T. 1998. *Citizenship and Civil Society*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Jones, S. G. der. 1998. *Cybersociety 2.0*. London: Sage.
- Kymlicka, W. 1995. *Multicultural Citizenship*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Mouffe, C. 1993. *The Return of the Political*. London: Verso.
- Preston, P. W. 1997. *Political/Cultural Identity*. London: Sage.
- Schudson, M. 1998. *The Good Citizen*. New York: Free Press.
- Smith, A. M. 1998. *Laclau and Mouffe*. London: Routledge.
- Smith, M. A. and P. Kollok. der. 1999. *Communities in Cyberspace*. London: Routledge.
- Spinner, J. 1994. *The Boundaries of Citizenship*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Street, J. 1997. *Politics and Popular Culture*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Trend, D. der. 1996. *Radical Democracy: Identity, Citizenship and The State*. London: Routledge.
- Turner, B. der. 1993. *Citizenship and Social Theory*. London: Sage.
- van Zoonen, L. 1998. A day at the zoo: Political communication, pigs and popular culture. *Media, Culture and Society*. 20, 183-200.
- Voet, R. 1998. *Feminism and Citizenship*. London: Sage.
- Weintraub, J. ve D. Kumar. der. 1997. *Public and Private in Thought and Practice: Perspectives on a Grand Dichotomy*. Chicago: University of Chicago Press.